

JOGI OKTATÁS A MÚLTBAN

Az utóbbi évtizedek történelmi kutatásai egyre inkább rávilágítanak arra, hogy mennyire összetett folyamat eredménye mindaz, amelyet a középkori egyetemi oktatás megindulásaként szokás említeni. A kéziratos források tanulmányozása egyértelműen mutatja az egyes oktatók személyes szerepének fontosságát, amint az oktatás folyamán, lépésről lépésre bővülő anyaggal és hangsúlyokkal törekszenek az előadott diszciplína plasztikus, és a gyakorlatban is hasznosítható kifejtésére. Ez az oktatói tevékenység képezi azt a folytonos belső tartalmat, amelynek külső kerete és jogi meghatározottsága az universitasok (egyetemek) megalapításával a XII. századra átalakul.

AZ „UNIVERSITAS”

Az egyetemek latin neve *universitas*. Ez a szó a latin „universor”-ból származik, amely egy középpont körül forgó valóságot jelöl (unus – versor). A szó eredetére különböző magyarázatok születtek, amelyek közül a legközkedveltebb értelmezés az universitaszt úgy tekinti, mint az egész világról (amelynek latin elnevezése *universum*: rendezett, egy központ körül keringő világ-mindenség) ismereteket átadó intézményt.

Azonban ez a magyarázat valójában utólagos értelmezése a már létező *universitas* elnevezésnek. Az alapot a római jogban kell keresnünk. Itt a személyegyesületek egyik fajtáját nevezték „universitas”-nak, mint egy adott célra szövetkezett, belső szabályokkal rendelkező testületet. A személyegyesületeknek más elnevezései voltak: a *corpus*, és a *collegium*, de ezek az *universitas* általános jelentéstartományához képest speciálisabb egyesületeket jelöltek.¹

Ezt a jogi formát a középkorban sajátos módon a *céhek* szervezeti működésére alkalmazták. Ennek tükrében tudjuk definiálni az egyetem (*universitas*) tényleges középkori jelentését. Az *universitas* tehát egy olyan céh (szakmai testület), amely két fő csoportot foglal magába: a céh teljes jogú tagjait, azaz a tanári testületet (*universitas magistrorum*) és a még nem teljes jogú tagokat, azaz a tanulók közösségét (*universitas scholarium*).

KÁPTALANI ISKOLÁK ÉS „STUDIUM GENERALÉK”

Az egyetemek alapítási dátumának pontos meghatározása nehézségekbe ütközik, és az egyes kutatók más-

Szuromi Szabolcs:

A középkori egyetemek létrejöttének és az egyetemi oktatás megszületésének sajátosságai

más időpont mellett törnek lándzsát.² Ennek oka, hogy nem lehet kellő egzaktsággal meghúzni a határvonalat, hogy meddig tekinthető egy intézmény székesegyházi iskolának vagy *studium generalének*, és mettől nevezhetjük már egyetemnek. A kutatás számára biztos támpontokat csak a pápai vagy császári alapítólevelek, illetve

elismerő bullák jelentenek, amelyekből azonban nem sok áll rendelkezésünkre, csak későbbi másolatok, vagy újabb oklevéllel történő megerősítésük. Az egyetemek kialakulásának lényegében kettős gyökerét fedezhetjük fel. Mindkettő egyházi oktatási intézmény: a *káptalani iskola* és a *studium generale*.

A *káptalani iskolák* kialakulása visszanyúlik a VIII–IX. század fordulójára, Nagy Károly

uralkodására (768–814). Már korábban is a templomok képezték a kulturális központokat, ahol a papok kezdettől fogva végeztek oktató-tanító munkát, különösen igaz ez a székesegyházakra. Nagy Károly érdeme, hogy 789-ben kiadott *admonitio generalis*ával kötelezővé tette a papságra készülők oktatását a székesegyházakban, amely részét képezte az utókor által „karoling reneszánszként” aposztrofált kulturális megújulásnak. Ennek anyagi következményeit a püspökre terhelte rá. A 813-as Mainzi Zsinat rendelkezése szerint (c. 10) ezeket az iskolákat a plébániák mellett is fel kellett állítani, hogy ott megfelelő szinten tudjanak gondoskodni a papi utánpótlás neveléséről.³ Jóval később, az 1179-es III. Lateráni Zsinat intézkedik majd arról, hogy a székesegyházaknál „tisztességes javadalmat” kell biztosítani megfelelő számú magiszter számára, az oktatás biztosítása végett.⁴

Nagyszombat látképe a XVII. században

Szent Domonkos 1216-ban életre hívta a *Dominikánus Rendet*, amelyet III. Ince pápa (1198–1216) és III. Honoriusz pápa (1216–1227) is megerősített. A rend sajátosságai közé tartozott az *igehirdetés* céljából elfogadott szegénység, illetve a *magasszintű teológiai ismeretek* elsajátítása, amely a rend eredeti térítő tevékenységét szolgálta. Ennek az oktatására hozták létre erősen központosított főiskoláikat a *Studium generalékat*. A domonkos rend szabályzata a korábbi rendi szabályzatokkal szemben, nem intézkedett a fizikai munkával kapcsolatban, a tanulmányok végzését azonban aprólékosan szabályozta. Ezek az intézmények párhuzamosan fejlődtek az universitásokkal, de szervezetük jóval szilárdabb és szigorúbb felépítésű volt, ami együtt járt a rendi keretekkel. Ebből az is következett, hogy a *studium generalék* magas oktatási színvonallal rendelkeztek, hiszen a rend nagyobb tudású, általában legalább magiszteri fokozattal rendelkező tagjai több intézményben is oktatói szerepet tölthettek be. Jól példázza a dominikánusok egyetemi aktivitását, hogy 1234-re a párizsi egyetem 15 hittudományi doktora közül már 9 a dominikánus rendhez tartozott.⁵

AZ EGYETEMI OKTATÁS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA

1. A XII. század második felében, illetve a XIII. század elején tanúi lehetünk egy átalakulási folyamatnak.⁶ A székesegyházi iskolában tevékenykedő mesterek és diákok érdekeik védelmére céhekbe tömörültek, amelyet mint azt már előzőleg láttuk, római jogi kategóriával „*universitas*”-nak neveztek el. Erre példa az *Universitas Magistrorum et Scholarium Parisinensis*. A legelterjedtebb vélemények szerint a legelső három egyetem sorrendben a következő. A *bolognai*,⁷ amely 1050 körül jött létre és jogi oktatásáról híres. A második a *párizsi*, körülbelül 1170-ben alakult,⁸ itt a filozófiai és teológiai stúdiumok számítanak kiemelkedőnek, de a kánonjog oktatása is magas színvonalon állt.⁹ Végül a harmadik a *salerno* 1173-ban jött létre, ahol az orvostudományokat művelték.¹⁰

Az egyetemek elismertségéhez kezdetben pápai bulla volt szükséges, de csakhamar a német-római császár is magának vindikálta az egyetemalapítási jogot (vö. Barbarossa Frigyes [1155–1190]), ami jelzi, hogy a világi hatalom is korán felismerte az egyetemi képzés jelentőségét. Ezek az alapító levelek a felsorolt egyetemeknél is későbbre, a XIII. századból származnak. Több fajta olyan okiratot tartunk számon, amely egy adott egyetem elismertségét meghatározta. Ezek közül a legjelentősebbek a *pápai megerősítő oklevelek*, ilyenek egy egyetem kapcsán is többször találkozunk. Továbbá ismerünk *uralkodói megerősítéseket*, és nem utolsósorban találkozunk különféle *kiváltságlevelekkel*, amelyek szintén az egyetemek könnyebb működését hivatottak elősegíteni.

A létrejött egyetemek már nemcsak a *klérus* képzését látták el, mint azt a székesegyházi iskolák eredeténél láttuk, hanem már *világiak képzésével* is foglalkoztak.

Ez különösen a *jogtudományok* terén jelentkezett, hiszen ilyen végzettségű szakemberekre a királyi vagy császári kancelláriában és a jogszolgáltatásban nagy szükség volt. Ehhez kapcsolhatjuk még a városiasodás hatását, amely szintén erőteljes lökést adott az egyetemek fejlődéséhez, elég ha csak azokra a hallgatókra gondolunk, akik a különböző városi funkciók elnyerésének a reményében döntöttek az egyetemi tanulmányok vállalása mellett.

A tanítás több lépcsőben történt. Egyetemi képzésre csak az jelentkezhetett, aki már befejezte a *hét szabad művészet* tanulását (*septem artes liberales*), amely a következő stúdiumokat foglalta magában: nyelvtan, szónoklattan, dialektika; számtan, zene, csillagászat és mértan. A hét tárgy két fő csoportra oszlott, az első háromat közösen *triviumnak* nevezték és oktatásuk általában a plébániai iskolákban folyt; míg a többi négyet közösen *quadriviumnak* hívták, amelyek már a magasabb szintű tanulmányokra készítették fel a diákokat. Ezeknek a tárgyaknak az okítása külön karon történt (*facultas artium*), amelyekből fejlődtek ki később a „bölcse” karok. Az alapképzés végét a borostyánkoszorú elnyerése jelentette, amiről a végzetett *baccalaureus*-nak nevezték. Ezután következett a céhek szakvizsgájának megfelelő tanítási engedély – *licentia* – megszerzése, amely az *archidiakónus* előtt egy *tézis* megvitatásával végződött. Ez már magiszteri fokozatnak számított, azaz a sikeresen befejezett vizsga után a jelölt már tagja lehetett a tanári testületnek. A *licenciátust* letett hallgatók többsége ezzel a fokozattal befejezte egyetemi tanulmányait, hiszen a *doktorátus* megszerzése további külföldi tartózkodást, azaz még több költséget jelentett volna, nem is beszélve magának a doktorátusnak az eléggé magas áráról, amelynek megfizetése egy magát végtelenségig tartózkodásba vert egyetemi diák számára már általában végképp lehetetlennek bizonyult. A tanulmányok betetőzése a *doktori* fokozat elnyerése volt. A szó maga *képzőt, tanítót* jelent, arra utalva, hogy a fokozat birtokosa a saját szakterületén „*doctus*”, azaz képzett, tanult. A doktori védés nyilvános, a többi diák jelenlétében lezajlott disputát foglalt magában. A tézis felvetése szintén az egyetem vezetősége előtt folyt, azonban itt már a diáktársaknak is lehetősége nyílt a tézissel kapcsolatban kérdéseket megfogalmazni, amelyre a jelöltnek szintén reflektálni kellett.¹¹

A tanárok (magiszterek) és diákok *közös testületet* alkottak, amelyben kölcsönösen kiegészítették egymást. Szervezetük szempontjából az egyetemeket két fő csoportba szokás sorolni. Az *első* az úgynevezett alulról építkező, vagy demokratikus egyetem-típus, amelynek legjellemzőbb megnyilvánulása a bolognai egyetem. Itt a hallgatók maguk választották a tanárokat és az egyetem vezetőségét – ez két rektort foglalt magában – és az egyetem szabályzatát is közösen állították össze, ezért *Universitas Scholariumnak* is nevezték.¹² A karok élén a *decanus* (*doyen*) állt, az egyetem legfőbb vezetője pedig az *archidiakónusi* rangban lévő *nagykancellár* volt. A *másik* típus némi-

leg ellentétes az elsővel, azaz központosítottabb szervezettel rendelkezett, és a hallgatóknak jóval kevesebb befolyásuk volt az egyetem működésére, szervezetére. Erre példa a *párizsi modell*.

A már mesteri (magistratus-licentia) fokozatot elnyert hallgatók részt vettek az egyetemi oktatásban. A hallgatók *kollégiumokat* alkottak általában nemzetiségük szerint, de a *doktorok* külön kollégiumba tömörültek. A kollégiumokat, attól függően, hogy milyen nyelvterületen helyezkedett el az egyetem, különféle nevekkel illették: *náció*, *bursa*, *college*, Bolognában angol archidiaconus vezetésével főleg német területről jött hallgatók tanultak, míg Párizsban főleg svéd, magyar, angol, német és itáliai hallgatók sajátították el a középkori tudományokat.¹³ Megélhetésük kezdetben elég sok problémát vetett fel. Kortárs feljegyzések szerint a párizsi egyetem környékén az előadások után tömegesen koldultak az egyetemisták. A hallgatók barátaik kölcsöneiből vagy, ha tehetősebb volt, a család támogatásából tartották fenn magukat, esetleg pártfogókat kerestek, akik hajlandók voltak a tanítási költséget átvállalni. De a tanárok helyzete sem volt kedvezőbb, ők a diákjaikból éltek meg, már ha megéltek. Megélhetési lehetőségnek számított az egyetemhez kapcsolódó könyvmásolás. Ez egy sajátos másolási formát alakított ki, a *pecia*-t, ami annyit jelentett, hogy a kódexet ívfüzetekre bontva adták ki másolásra, amelyeknek a színvonalát hivatalnokok ellenőrizték (*stationariusok*).¹⁴ Ilyen peciajeles kódexről először Bolognából és Párizsból tudunk a XIII. század közepéről.¹⁵ Az újabb egyetemekenél, illetve a német területen nem alkalmazták ezt a módszert.

2. Az oktatás úgy zajlott, hogy az előadó *prelegálta* (előolvasta) a kijelölt anyagot, majd ahhoz kommentárokat fűzött. Ezt az egyetemisták lejegyezték és hozzákapták a kommentárt, vagy magába a szövegbe (glossa interlinearis) vagy a leírt szöveg margójára (glossa marginalis). Ezek a diákok által lejegyzetelt iratok, alkották később a diák hazatérése után, az adott országban a tudományágban nélkülözhetetlen szakirodalmat jelentős részét, elég ha csak a Szent Gellért legendájában leírtakra gondolunk: (...) *a szükséges költségekkel ellátva Bolognába küldték őket, s itt a nyelvtan, a bölcsészet, a zene és az egyházi jogszabályok tudományában és minden szabad tudomány ágazataiban kiváló és jeles oktatást nyertek. A végén az ötödik évben tudományos könyveiket is magukkal hozva visszatértek.*¹⁶

Ahhoz, hogy valaki a három nagy tudományterület bármelyikével foglalkozhasson túl kellett jutnia a *filozófiai* stúdiumokon, ami ekkor elsődlegesen az *arisztoteleszi filozófiát* jelentette *skolasztikus* feldolgozásban.¹⁷

A *skolasztikus* feldolgozásban.¹⁷ A skolasztika, amely a XIII. században meghódította a teljes tudományos életet, Arisztotelesz műveinek újra felfedezésén alapult. A Boethius által feldolgozott arisztoteleszi logika ugyan már korábban is ismert volt, azonban csak a XII. századra tehetjük az *Analytica*, a *Topica* illetve a *Sophistica* könyvének újbóli felfedezését. Az arab filozófia megismerésének

hatására (Avicenna, Averroes, Avicebron, Moses Maimonides) belefoghattak nemcsak az arab filozófusok fordításába, hanem Arisztotelesz írásainak görögöből történő lefordításába is. Toledó, Oxford és Szicília szigete járt az élen Arisztotelesz műveinek latin nyelvre történő átültetésében. Az egyetemek tevékenységének köszönhetően, amelyek sorozatosan áthágták a pápai tilalmakat, sikerült Arisztotelesz tanait megfelelően ötvözni az Egyház teológiai nézeteivel.

A jogi fakultások a római jog *Jusztiniánusz* féle foglalatát elemezték, kommentálták (*Corpus iuris civilis*).¹⁸ A *Digesta* magyarázatának megindulását a kutatás *Irnerius* (Yrnerius; Guarnerius; Warner; vagy Werner) [†1121] nevéhez köti, aki 1080 körül kezdte meg a *Digesta* szövegének interpretálását a bolognai egyetemen.¹⁹

A római jog tanulmányozása csakhamar elnyerte a császári támogatást, köszönhetően annak, hogy Barbarossa Frigyes következetesen alkalmazta a „*Quod principi placuit, legis habet vigorem*” elvet. Ettől fogva a császár minden támogatást megadott a római jog művelését vállaló egyetemek számára. Természetesen a *Corpus iuris civilis* ismertetése sem állhatott meg önmagában, így a jusztiniánuszi jog köré is kiépült a kommentárok rendszere a glosszátorok iskolájával: *Bulgarus* (†1167), *Martinus* (†1166), *Iacobus* (†1178) és *Hugo* (†1168). A korábbi glosszákat foglalta össze *Accursius* (1183?–1263), akinek műve *glossza ordinaria*-ként terjedt el. A glosszátoroktól elkülönült a *kommentátor* iskola, amelynek alapítója *Cinus* (1270–1336) és követői, többek között *Bartolus* (†1357) és *Baldus* (†1400) erősen támadták a glosszális magyarázatokat és következtetéseket.

A kánonjogi oktatás keretében a hallgatók a *Gratianus* nevéhez fűződő *Decretum Gratiani* szövegét sajátították el²⁰ a hozzákaptak az állandósult magyarázatokkal (glossa ordinaria), amelyek a *Concordantia canonum* keletkezése után (1140) száz évvel már megszilárdultak, köszönhetően *Ioannes Teutonicus*-nak,²¹ *Laurentius Hispanus*-nak²² és *Bartholomaeus Brixiensis*-nek.²³ A kánonjogi oktatás bolognai megindulásától kezdve a kimagasló bolognai taná-

rok készítették el *summáikat* a Decretum Gratiani-hoz, közülük a legjelentősebbek *Paucapalea*,²⁴ *Rolandus*,²⁵ *Stephanus Tornacensis*,²⁶ *Ioannes Faventinus*²⁷ és *Huguccio*.²⁸

Az orvosi oktatás kezdetben elsősorban elméleti volt, a gyakorlatot állatokon végezték (elsősorban sertéseken). Téves azonban az a közmegegyezés, hogy a reneszánsz idejéig az egyetemeken nem végeztek *boncolást* embereken. Már a XIII. században szigorú feltételek mellett lehetővé vált egy-egy halott boncolása is. Az az állítás sem állja meg a helyét, hogy egyházi tilalom volt érvényben a halott boncolásokra vonatkozólag. Ennek kapcsán VIII. Bonifác pápára (1294–1303) szokás hivatkozni, aki állítólag 1300-ban megtiltotta a halottak boncolását. Valójában teljesen másról van szó. A pápai tilalom nem a holttestek boncolására, hanem a kifőzésére vonatkozott, éspedig teljesen racionális ok miatt. A keresztes hadjáratok során életüket vesztett főrangúak földi maradványait, általában hazaszállították a Szentföldről, amely azonban túl hosszú hajó utat jelentett. A probléma áthidalására a *holttestek kifőzését* alkalmazták, így a hazatérő hajóknak csak az elhunyt csontjait kellett elszállítania. A folyamat azonban annyira nehézkes és hosszadalmas volt, hogy akadályozta az újabb csapatok behajózását. Ennek volt köszönhető a pápai intézkedés.²⁹

A teológiai képzés az eddigieknél jóval összetettebbnek nevezhető. A hallgatóknak először a filozófiai stúdiumokon kellett túljutniuk, amely természetesen a skolasztikától kezdve alapvetően arisztotelészi filozófiát jelentett. A szó szoros értelemben vett teológiai tanulmányok ezután kezdődtek. Ez a *szentírásstudomány* és *Petrus Lombardus*³⁰ szentenciáinak tanulmányozásából tevődött össze, amely két-két évet jelentett. A tanulmányok elsajátításának ellenőrzése kötelező *disputákon* történt, melyeken konkrétan meghatározott tételeket vitattak meg (*questiones disputatae*), illetve azokra a kér-

désekre keresték a választ, amelyek a vita során merültek fel (*questiones quodlibetales*).³¹

Amennyiben a reformáció fellépése (1517) előtti Európa térképén végig tekintünk kb. *nyolcvan* egyetemet számolhatunk össze.³² Természetesen ez a szám kissé csalóka, hiszen ezen egyetemek jelentős hányada szűnt meg még a középkorban, illetve az újkorban. De több olyan egyetemről is beszélhetünk, és sajnos ezek közé tartoznak a magyarországi egyetemalapítási próbálkozások is, amelyek csak nagyon rövid ideig, néhány évtizedig álltak fenn, hogy azután végképp elenyésszenek.³³

ÖSSZEGZÉS

Az oktatás külső kereteinek átalakulása és az egyetemi intézményi szisztéma megszilárdulása nyomán észrevehető változás következett be az oktatás belső sajátosságaiban is. Az egyetemek kialakulásának kezdetén az egyes nagy tudású tanárok alakítottak ki maguk körül tanuló csoportokat, azzal, hogy hozzáértésükkel vonzották a tanulni vágyó ifjúságot. A már működő és elismert egyetemi intézmények mindegyike sajátos szemléletet, „iskolát” teremtett diákjai és tanárai körében, amely alapján különbséget lehetett tenni az egyes egyetemek fakultásai között. Ez a különbség nemcsak az elsajátított írástípusokban jelentkezett (vö. littera bononiensis, littera oxoniensis, littera parisiensis),³⁴ hanem tartalmilag és a forrásszövegek értelmezésében is megmutakozott. Ennek köszönhető, hogy a XIII. századtól már inkább a tanár követte az iskolát, azokat a tradicionális oktatási módszereket, szerzőket és magyarázatokat, amelyek jellemzői voltak az egyes egyetemeknek és karoknak. A XIII. századra letisztázódott a különböző tudományágak érv- és eszközrendszere,³⁵ amely lehetővé tette Európa egységes skolasztikus kulturális alapjának tartós megteremtését.

Jegyzetek

²⁴ A tanulmány az OTKA támogatásával «A középkori kánonjogi gyűjtemények és az európai ius commune» című (T 048584/2004) kutatási program keretében készült.

¹ Brósz R.–Pólay E.: *Római jog*, (Bp. 1976. 173–174. pp.)

² Vacant, A.–Mangenot, E.–Amann, E. (ed.): *Dictionnaire de Théologie Catholique*, (Paris 1903–1950. 6. 2243–2247. pp.); Gaudemet, J.: *Église et cité. Histoire du droit canonique*, (Paris 1994. 534–539. pp.); Rashdall, H.: *The Universities of Europe in the Middle Ages*, I–III. (Oxford 1936); Guenée, S.: *Bibliographie de l'Histoire des universités françaises des origines à la Révolution*, I–III. (Paris 1978); Vergé, J. (ed.): *Histoire des universités en France*, (Toulouse 1986); Ferruolo, S.: *The Origins of the University. The Schools of Paris and their Critics, 1100–1215*, (Stanford 1985); Cobban, A.B.: *The medieval English Universities: Oxford and Cambridge*, Berkeley CA. 1988); De Ridder-Symoens, H.: *Universities in the Middle Ages (A History of the University in Europe I)*, (Cambridge 1992); *Doctores y escolares* (II Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas), I–II. (Valencia 1998); Brizzi, G. P.–Vergé, J. (ed.), *Le università minori in Europa (secoli XV–XIX)*. Convegno Internazionale di Studi, Alghero, 30 ottobre–2 novembre 1996 (Università degli Studi di Sassari, Dipartimento di Storia, Centro Interdisciplinare per la Storia dell'Università di Sassari – Commission Internationale pour

l'Histoire des Universités). (Rubbettino-Soveria Mannelli 1998).

³ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. I.D. MANSI, I–XXXI, (Florentinae–Venetiis 1757–1798, új kiadása folytatással: L. Petit–J. M. Martin: I–LX, (Paris–Leipzig–Arnheim 1899–1927. XIV. coll. 67–68. pp.)

⁴ *Concilium Lateranense III* (1179) c. 18: Quoniam ecclesia Dei, et in iis quae spectant ad subsidium corporis, et in iis quae ad profectum veniunt animarum, indigentibus sicut pia mater providere tenetur ne pauperibus, qui parentum opibus iuvari non possunt, legendi, et proficiendi oppurtunitas subtrahatur, per unamquamque ecclesiam cathedralem magistro, qui clericos eiusdem ecclesiae, et scholares pauperes gratis doceat, competens aliquod beneficium assignetur, quo docentis necessitas sublevetur, et discentibus via pateat ad doctrinam. In aliis quoque restituatur ecclesiis sive monasteriis, si retroactis temporibus aliquid in eis ad hoc fuerit deputatum. Pro licentia vero docendi nullus pretium exigat, vel sub obtentu alicuius consuetudinis, ab iis qui docent, aliquid quaerat nec docere quempiam, petita licentia, qui sit idoneus, interdicit. Qui vero contra hoc venire praesumpserit, a beneficio ecclesiastico fiat alienus. Dignum quidem esse videtur, ut in ecclesia Dei fructum laboris sui non habeat, qui cupiditate animi vendit licentiam docendi ecclesiarum profectum nititur impedire. Mansi XXI. coll. 227–228. pp.

⁵ Vö. Rashdall, H., *Universities*, III. 95. 328–333. pp.

- ⁶ Bellomo, M.: „Il Medioevo e l'origine dell'università” in Bellomo, M., *Medioevo edito e inedito I. Scholae, Universitates, Studia* (I Libri di Erice 20/1), (Roma 1997. 15–30. pp.)
- ⁷ Baudillart, A. et al. (ed.): *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, (Paris 1912ss. (DHGE) 9. coll. 645–660. pp.); *New Catholic Encyclopedia*, (New York 1967. 2. 650–651. pp.); *Lexikon des Mittelalters*, (Stuttgart–Weimar 1999. 2. 381–387); De Ridder–Symoens, H.: „La place de l'Université de Bologne dans la mobilité des étudiants européens” in *Universitates' e Universita* [Atti del Convegno Bologna 16–21 novembre 1987], (Bologna 1995. 83–92. pp.)
- ⁸ *Lexikon des Mittelalters*, 6. 1720–1721. Gabriel, A.: „Les origines de la faculté de Décret de l'ancienne université de Paris” (in *L'Année canonique* 17 (1973) 507–531. pp.)
- ⁹ Brundage, J.A.: „From Classroom to Courtroom. Parisian Canonists and their Careers” (in *ZRG Kan. Abt.* 83 (1997) 342–361. pp.)
- ¹⁰ *Lexikon des Mittelalters*, 7. 1297–1298. De Renzi: *Storia documentata della Scuola medica di Salerno*, Naples 1857. Pachard, F. R.: *School of Salernum*, (London 1922.); Vitolo, G.: „Dalle scoules salernitane di medicina alla Scoula medica salernitana” in *Studi di storia meridionale in memoriam di P. Laveglia*, (Salerno 1994. 13–30. pp.)
- ¹¹ Vö. Montanos Ferrín, E.: „Las „Questiones Disputatae” en los estatutos universitarios medievales” in Bellomo, M. (ed.), *Die Kunst der Disputation. Probleme der Rechtsauslegung und Rechtsanwendung im 13. und 14. Jahrhundert* [Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 38], (München 1997. 157–204. pp.)
- ¹² Rossi, G.: „„Universitas scholarium” e Comune” (sec. XII–XIV) in Rossi, G.: *Studi e testi di storia giuridica medievale* [Seminario Giuridico dell'Università di Bologna 175], (Milano 1997. 142–264. pp.)
- ¹³ Vö. Bellomo, M.: „Studenti e „populus” nelle città universitarie italiane dal secolo XII al XIV” in Bellomo, M., *Medioevo*, 33–49. pp.
- ¹⁴ Finck-Herrera, G.: „Une institution du monde medieval la pecia” in *Revue Philosophique de Louvain* 60 (1962) 184–243. pp.
- ¹⁵ Schooner, H.: „La production du livre per la pecia” in Bataillon, L. J.–Guyot, B. G.–Rouse, R. H. (ed.): *La production du livre universitaire au moyen age. Exemplar et pecia* (Acte du symposium tenu au Collegio San Bonaventura de Grottaferrata en mai 1983. (Paris 1988. 17–37. pp.) vö. Körmendy K.: „A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe” in *Magyar könyvszemle* 110 (1994) 1–15. különösen: 2–4.
- ¹⁶ Érszegi G. (ed.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, (Bp. 1983. 75–76. pp.)
- ¹⁷ Vö. Bianchi, L.: *Il vescovo e i filosofi. La condanna parigina del 1277 e l'evoluzione dell'aristotelismo scolastico* (Quodlibet 6), (Bergame 1990).
- ¹⁸ Vö. pl. Condorelli, O.: „Giuristi vescovi nell'Italia del Trecento. Le „questiones disputatae” di Bonaccorso da Firenze e Giovanni Acciaiuoli” in *Rivista internazionale di diritto comune* 9 (1998) 197–261. pp.
- ¹⁹ Vö. Bellomo, M., *Società e istituzioni dal medioevo agli inizi dell'età moderna* (I libri di Erice 2), (Roma 1994. 329–347. pp.)
- ²⁰ DHGE 21. coll. 1235–1239. Erdő, P.: *Storia della scienza del diritto canonici. Una introduzione*, (Roma 1999. 37–40. pp.) A Decretum Gratiani szövegének kialakulásáról vö. Larrainzar, C.: „La investigación actual sobre el Decreto de Graciano” in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 90 (2004) 27–59. pp.
- ²¹ Landau, P.: „Johannes Teutonicus und Johannes Zemeke. Zu den Quellen über das Leben des Bologneser Kanonisten und des Halberstädter Dompropstes” in *Halberstadt. Studien zu Dom und Liebfrauenkirche. Königtum und Kirche als Kulturträger im östlichen Harzvorland-Halberstadt* [Symposium des Leipziger Lehrstuhls für Kunstgeschichte. Halberstadt 7. bis 10. Oktober 1991.], (Berlin 1997. 19–29. pp.)
- ²² Vö. Garcia y Garcia, A.: *Laurentius Hispanus. Datos biograficos y estudio critico de sus obras*, (Roma-Madrid 1956.); Erdő, P.: *Storia della scienza*, 48. p.
- ²³ DHGE 6. coll. 984–985. NAZ, R. (ed.), *Dictionnaire de droit canonique*, (Paris 1924–1965. 2. coll. 216–217. pp.). Fransen, G.: „Tribunaux ecclésiastiques et langue vulgaire d'après les 'Questiones' des canonistes” in *Ephemerides Theologiae Lovaniensis* 40 (1964) 409–412. pp.
- ²⁴ Erdő, P.: *Storia della scienza*, 42. p.
- ²⁵ Vö. Weigand, R.: „Magister Rolandus und Papst Alexander III” in *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 149 (1980) 3–44. pp.
- ²⁶ Vö. Weigand, R.: „Studien zum kanonistischen Werk Stephanus von Tournai” in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 72 (1986) 349–361. pp.
- ²⁷ Höhl, N.: „Wer war Johannes Faventinus? Neue Erkenntnisse zu Leben Werk eines der bedeutendsten Dekretisten des 12. Jahrhunderts” in *Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Canon Law, San Diego 1988* [Monumenta Iuris Canonici C/9], (Città del Vaticano 1992. 189–203. pp.)
- ²⁸ Cremascoli, G.: „Uguccione da Pisa: saggio bibliografico” in *Aevum* 42 (1968) 123–168. pp.; Erdő, P.: *Storia della scienza*, 51–56. pp.
- ²⁹ Vö. Pothast, A. (ed.), *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, I–II. (Berlin 1875. frepr. Graz 1957). 24975.)
- ³⁰ Nielsen, L. O.: *Theology and Philosophy in the Twelfth Century*, (Leiden 1982. 243361. pp.)
- ³¹ Vö. Bazan, B. C.–Wippel, J. P.–Fransen, G.–Jacquart, D.: *Les question disputées et les questions quodlibétiques dans les facultés de théologie, de droit et de médecine* (Typologie des sources du Moyen Ages occidental 44–45), (Turnhout-Brepols 1985). Montanos Ferrín, E.: „Las „Questiones Disputatae” 157–204. pp.
- ³² *Albion*: Oxford (XII. sz. közepe), Cambridge (1209), St. Andrews (1412), Glasgow (1451), Aberdeen (1495); *Hispania*: Palencia (1208), Salamanca (1243), Sevilla (1254), Lisszabon (1290), Lérida (1300), Coimbra (1308), Valladolid (1346), Huesca (1354), Barcelona (1450), Zaragoza (1475), Sigüenza (1489), Palma (1489), Alcalá (1490), Valencia (1500); *Francia Királyság*: Párizs (1170), Toulouse (1229), Montpellier (1289), Avignon (1303), Orleans (1305), Cahors (1331), Angers (1337), Grenoble (1339), Perpignan (1349), Orange (1365), Aix (1409), Besancon (1422), Dole (1422), Poitiers (1431), Caen (1432), Bordeaux (1442), Valence (1459), Nantes (1461), Bourges (1464); *Itália*: Bologna (XI. sz. vége), Salerno (1173), Reggio (1188), Vicenza (1204), Arezzo (1215), Padova (1220), Nápoly (1224), Vercelli (1228-ban alapult studium generale-ként, szabadságjogait teljesen 1243-ra nyerte el), Piacenza (1248), Róma (1303), Perugia (1308), Treviso (1318), Pisa (1343), Firenze (1349), Siena (1357), Pavia (1361), Ferrara (1391), Torino (1405), Catania (1444); *Német és északi területek*: Heidelberg (1386), Köln (1388), Erfurt (1392), Lipese (1409), Rostock (1419), Löven (1425), Greifswald (1456), Freiburg (1457), Basel (1459), Ingolstadt (1459), Trier (1473), Mainz (1476), Tübingen (1476), Uppsala (1477), Koppenhága (1478), Wittenberg (1502); Frankfurt Od. (1506), *Közép-Európa*: Prága (1348), Krakkó (1364), Bécs (1365), Pécs (1367), Óbuda (1389), Pozsony (1465), Buda (1480 körül).
- ³³ Bellomo, M.: *Saggio sull'Università*, (Roma 1996.); De Ridder-Symoens, H.: „Bibliographie de l'histoire des Universités aux Pays-Bas et en Belgique 1996–1997 et additions” in *Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis-Letter d'Information sur l'Histoire des Universités* 3.2 (1997) 49–58. pp.; Jedin, H. (ed.), *The Medieval and Reformation Church* (An Abridgement of History of The Church, volumes 4 to 6), (transl. Holland, J.) (New York 1993. 24–28., 51–54. pp.; Kibre, J.: *The Nations in Medieval Universities*, (Cambridge 1950).
- ³⁴ BISCHOFF, B., *Latin paleography*, 27–136.
- ³⁵ Vö. Vauchez, A. (ed.): *A pogée de la papauté et expansion de la chrétienté (1054–1274)* [Histoire du Christianisme 5], (Paris 1993. 435–439. pp.)

